

КЎНГИЛ ТИМСОЛИ

М.Қ.Муҳиддинов

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети
профессори, филология фанлари доктори
muhiddinovmuslihiddin1@gmail.com
<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.8010291>

ARTICLE INFO

Received: 28th May 2023

Accepted: 05th June 2023

Online: 06th June 2023

KEY WORDS

Алишер Навоий, “Ҳайрат ул-аброр”, бадиий ижод, тасаввуф, ҳайрат, тимсол, кўнгил.

ABSTRACT

Мазкур мақолада Алишер Навоий қаламига мансуб “Ҳайрат ул-аброр” достонининг кўнгил таърифига бағишланган уч боби таҳлил қилинган. Таҳлил объекти сифатида “Ҳайрат ул-аброр” достонининг 1960 йилда П.Шамсиев томонидан нашрга тайёрланган танқидий матни танлаб олинган. Муаллиф достондаги мазкур бобларнинг таҳлиliga тасаввуфий нуқтаи назардан ёндашади, кўнгил тасаввуфий тимсол сифатида талқин қилинади. Таҳлил жараёнида тасаввуфнинг кўнгил ҳақидаги бир қатор назарий масалаларига ҳам ойдинлик киритилади.

Маълумки, Алишер Навоий ва салафлари “Хамса”ларининг биринчи достонларида на бағишловларга кирадиган, на ҳамду наътларга кирадиган ўзига хос боблар тизмаси борки, бу ҳар бир шоир томонидан ҳар хил номланган ва тасаввуфий нуқтаи назаридан жуда муҳимдир.

Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонида бу уч боб уч «Ҳайрат» тариқасида келтирилган. У бу борада янги йўлдан борган. Учала шоирда ҳам бу бобларда гап кўнгил ҳақида, кўнгилнинг мўъжизалари устида боради. Аммо бу тушунча учала шоирда бир хил тарзда талқин этилмайди, тасвир ва талқин усули ҳам турлича. Шунинг учун мазкур бобларни қиёсан таҳлил этамиз.

«Ҳайрат ул-аброр»даги уч ҳайрат достон моҳиятини англашда катта аҳамиятга эга. Алишер Навоий тариқат йўлида камолот сари интилаётган кишининг ахлоқу авсофи, иймону эътиқодини назарда тутиб, асарга «Аброрлар ҳайрати» деб ном қўйган. Аброр - валийлик зинапоясида иккинчи босқични эгаллаган киши, соф одам. Ана шу илоҳиёт ошиғининг маърифат олаmidан ҳайратланиши эътиборга олинган. Шунга кўра, «ҳайрат» бобини кўздан кечириб, шоирнинг асл муддаоси, дунёқараши моҳиятини англаш имконини топамиз, деб ўйлаймиз.

Алишер Навоийнинг учта «ҳайрат»ида кўнгил ҳақида гап боради, кўнгил бу ерда – бош қаҳрамон, асосий образ. Аммо Навоий «ҳайрат»ларини бошлашдан олдин кўнгил тушунчасининг нима эканлигини шарҳлашга бир боб ажратади. Бу боб «Кўнгил таърифидаким, кўнгул тилагандек қилилмайду ва анинг васфин соҳибдилликга

мавсуф бўлгон кишидин ўзга киши билмайдурур. Кўнгулсиз роқим хомасин рақамкаш қилмоқ ва бу рақам саводи билан кўнгилни хуш қилмоқ»¹.

Бу мусажжаъ жумланинг маъносини ҳозирги тил билан равшанлантирадиган бўлсак, куйидагилар келиб чиқади: Кўнгил таърифи ҳақида бир неча сўз, чунки кўнгилни тушуниш кўнгилдагидай эмас. Кўнгилнинг сифатларини кўнгил эгаси – соҳибдил даражасига кўтарилмаган киши билмайди. Кўнгли шикаста ёзувчи сўзларини коғозга тушириш, яъни ўз фикрларини баён этиш ва бу билан дилхуш бўлиш.

Алишер Навоий таърифи бўйича, кўнгил – бу тепиб турган юрак эмас. Кўплар кўнгил деб шуни тушунади. Шоир кўкракда ҳаракат қилиб турган бир парча гўшт ҳайвонларда ҳам бор, деб ёзади. Кўнгил - инсонни инсон қиладиган асосий белги, илоҳий неъмат:

*Кунгул эрур булбули бўстони роз,
Кудс ҳаримида бўлуб жилвасоз.
Ройиҳаи жаннати аъло ҳам ул,
Партави мисбоҳи тажалло ҳам ул.
Солик ани «арши муалло» деди.
Сўфий ани «олами кубро» деди².*

Демак, кўнгул юқоридан – аршдан тушган неъмат. У руҳи қудсий, кўздан яширин, аммо жаҳонни ўзида жойлаган хазина. Илоҳиёт хазинасининг кони. Шу сабабли кўнгул – бир каъба, балки олам қибласи Иброҳим каъбасидан ҳам қадри баландроқ:

*Каъба ки оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ, андоқки кўнгул каъбаси³.*

Каъба – халқлар сиғинадиган жой. Кўнгул эса холиқ нури жилва қиладиган жой. Ишқ ҳам кўнгулдан қузғолади, соликни маст этадиган, ғайб асроридан хабар берадиган ҳам шу кўнгулдир.

Навоий назарида кимниким кўнгли қанчалик пок бўлса, у шунча олами кубродан бохабар, огоҳдир.

Шоир кўнгил таърифини бергандан кейин биринчи «хайрат»да кўнгилнинг қаерда пайдо бўлгани ва қайси оламини сайр қилгани ҳақида сўз юритади. Унинг эътиқодича, кўнгул адам – йўқлик зулмати ичидан вужуд ёруғлигига пайдо бўлиб чиққан. Яъни кўнгил илоҳий руҳсифату Тангри таоло шарафидан яратилади ва малак олами – фаришталар олами, шунингдек жаннат боғларини сайр этади. Ҳамма нарса ва малоикалар ҳам яратувчига тасбеҳ айтиб, ҳамду сано билан яшаётганини кўриб ҳайратланади:

*Топмади сарриштани чун фикрати,
Ҳайрат уза қилди ғулув ҳайрати.
Ақл ишин яъс жунун айлади,
Васваса ҳушини забун айлади⁴.*

¹ Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент, «ФАН», 1960 й., 39-б.

² Ўша асар, 39-б.

³ Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев Тошкент, «ФАН», 1960 й., 39-б.

⁴ Ўша асар, 42-б.

Аллоҳнинг қудратини англашдан ожиз қолади, саволлар устига савол пайдо бўлади. Иккинчи «хайрат»да кўнгул малак оламидан малакут оламига ўтиб сайрини давом эттиради. Малакут олами, Навоий баёнига кўра, фалак, унинг тўққиз қавати, собиту сайёра – хуллас, моддий оламдир. Кўнгил Тангри қудрати билан яратилган шул муаззам ва мукамал оламини кўзатиб хайрати яна ортади. Само йўлининг чексизлиги, Миррих, Кайҳон, Муштарий, Зуҳра, Зуҳал, Ой сайёраларини кезади. Ҳамма ерда Аллоҳ таоло қудратини кўради, ҳамма ашёлар бу оламда ҳам яратганга сомеъ бўлиб, ҳамду сано билан зикр айтаётган бўлади. Кўнгил Ерни ҳам сайр этади, шоир ҳар бир сайёранинг афсонавий тушучаларига ўралган сифатларини ажойиб санъатлар билан тасвирлаб чиқади. Масалан, Зуҳра таърифида:

*Анда ниҳон эрди пари пайкаре,
Дуржи сипеҳр ичра самим гавҳаре.*

*Гавҳари сарчашмаи жондин ёруғ,
Ҳарне йўқ андин ёруғ, андин ёруғ⁵.*

Ёки Миррих – Марс:

*Жумлаи оламга иши қаҳр ўлуб,
Аччиғидин боштин-оёқ заҳр ўлуб.*

*Тиғ солиб ҳар сори аччиғидин,
Қон демаким, заҳр томиб тиғиди.*

*Эл бошининг косасидин жом анга,
Май ерида қон бўлуб ошом анга⁶.*

Миррих – уруш, қон ва ғазовот сайёраси деб қаралади, шунинг учун унинг таърифида шоир шундай сўзларни қўллаган. Бунда Навоийнинг зулмкор шоҳлар, уруш ва жанжалларга салбий муносабат билдираётганини англаш ҳам қийин эмас.

Кўнгил буржларни (ўн икки бурж) айланиб чиқади ва хайрати кучаяди, чунки:

*Барчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳга шухуд англади.*

*Юзланиб ўз ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна хайрат анга⁷.*

Кўнгил, шоирнинг тасвирлаб бериши бўйича, шу аҳволда учинчи олам – «бадан мулки» оламига қадам қўяди. Буни «Хайрат ул-аброр» достонининг учинчи «хайрати»да мушоҳада этамиз. Кўнгил – мусофир, сайру саёҳат қилувчи руҳ. Дастлабки икки оламини кезгандан кейин, кўнгил инсон вужудига келиб киради. Бу ерда ҳам у аввалги икки оламда кўрган ҳолатини кўради: инсон аъзолари Тангрига тоат-ибодат билан банддир.

Шоир инсон вужудини, ташқи ва ички аъзоларини бир-бир назм тили билан таърифлаб ўтади. Инсоннинг тупроқдан яралгани, сурати, тўрт унсур омухталигидан ҳосил бўлган табиати ва ҳоказолар хусусида гапиради. Инсон бадани турли иқлимлардан иборат. Инсон ақли, тафаккур ва хаёлот олами мунаққаш қасрлар тимсолида чиройли тасвир этилади. Бу баданнинг шоҳи, вазири, миршаби, фуқароси

⁵ Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайерловчи П. Шам- сиев. Тошкенг, «ФАН», 1960 й., 44-б.

⁶ Ўша асар, 44-б.

⁷ Ўша асар, 45-б.

бор. Бешта ички ҳис ҳам ва бешта ташқи ҳис ҳам ўз вазифасини мукамал адо этадилар. Аъзоларнинг бари “Ҳазрати иззатқа ниёз айлабон, тухфаларин восита соз айлабон», яъни дуо ва салом билан шукрона айтиб, бандалик шартини бажо келтирадидлар.

*Хожаки кўрди яна мундоқ жаҳон,
Заррада кавн, қатрада дарё ниҳон.
Фикр наҳангига яна қут ўлуб,
Лужжаи ҳайрат аро мабхут ўлуб.
Фикрат ўти қўкка чекиб дудини,
Ҳайрати нобуд этибон будини⁸.*

Кўнгилни Навоий «Хожа» дейди эҳтиром билан. Хожа – эга демак. Хожа бундай шукроналик, илоҳий одамлар ягоналиги ва яхлитлигини тарк этиб, беҳуд бўлади – фонийлик юз беради. Натижада кўнгил дунёни ва ғайб олами асрорини ҳам эгаллайди:

*Фатҳ ўлуб мулк ила кишвар анга,
Балки жаҳон мулки мусаххар анга.
Мулк ўзию, тахт ўзию шоҳ ўзи,
Борча ўзи, барчадин огоҳ ўзи⁹.*

Кўнгил ўзлигини ва раббини танишда маърифатга эришади. Мана шу тасвирлардан сўнг Навоий Хожа Баҳоваддин Балогардон ҳақидаги бобни бошлайди, яъни кўнгил эгаси ҳақида ёзади. Бу мантиқан муносиб ва мувофиқ эди.

Яна шу нарса ҳам равшанлашдиким, илоҳ – кўнгил – расул – пир – сўфий – шоир бир силсила, бир-бирига яқин. Буларнинг бари Комил инсон сифати ва қиёфасини, ботиний оламини белгилайди. Кўнгил – илоҳ макони экан, Аллоҳнинг барча мўъжизалари шу ерда содир бўлади, шу тариқа кўнгил поклиги инсонни инсон қилади. Кўнгил қанча тозаланса, одам шунча Аллоҳга яқинлашади, дейди Алишер Навоий. Пайғамбар ва валийлар эса кўнгил поклигининг олий тимсолидир.

References:

1. Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. – Тошкент: ФАН, 1960.
2. Абдуғафуров А. Алишер Навоий ижодида сатира. – Тошкент: Фан, 1972.
3. Амир Хусрав Деҳлавий. Матлаъ ул-анвор. Составление критического текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магеррамова. Вступительная статья Г.Ю.Алиева. - М.: Наука, 1975.
4. Низомий Ганжавий. Кулиёт дар панж жилд. 5-жилд. – Душанбе: Ирфон, 1984.
5. Комилов Н. Шоҳ ва дарвеш ҳикмати. “Ёшлик”, 1988, 2-сон.
6. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик, 6-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
7. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. - Тошкент: Маънавият, 2015.

⁸ Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент, «ФАН», 1960 й.. 48-б.

⁹ Ўша асар, 48-б.

8. Муҳиддинов М. Кўнгил ҳайратлари. Китобда: Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. 9 том. - Тошкент: Тамаддун, 2022. 305 б.
9. Muhiddinov M. [System of Values and Sufis \(The Image of Values and Sufis in the First Epics of "Khamsa"\)](#). 2020.
10. Muhiddinov, M. (2015). Komil inson–adabiyot ideali. *Toshkent. Ma'naviyat*.
11. Mukhiddinov, M. (2023). Wisdom in the Praises of the Epic " Saddi Iskandariy". *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(5), 210-214.
12. Муҳиддинов, М. (1998). Ўн тўққиз чемпион. Т.: Юлдузча.
13. Муҳиддинов, М. (2007). Нурли қалблар гулшани. Т.: Фан.
14. Муҳиддинов, М. У. С. Л. И. Ҳ. И. Д. Д. И. Н. (2005). Комил инсон–адабиёт идеали. *Тошкент: Маънавият, 208*.
15. Муҳиддинов, Муслиҳиддин Қутбиддинович (2023). “СЎЗ ГУҲАРИ...”. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (5), 786-793.
16. Муҳиддинов, М. К. (2022). IMAGE OF THE PROPHET. *ALISHER NAVOIY XALQARO JURNALI*, 2(1).
17. MUHİDDİNOV, M., & ELTAZAROV, J. ALİ ŞİR NEVÂYİNİN ESERLERİNDE KÂMİL İNSAN KAVRAMININ YORUMU VE ONUN ÇAĞDAŞ «İNSANİ GELİŞİM» DÜŞÜNCESİYLE FELSEFİ-ESTETİK AÇIDAN BAĞLANTILARI 1. Giriş.
18. Muhiddinov, M. Қ. (1995). *Alişer Navoiy va uning salaflari izodida inson konsepcijasi* (Doctoral dissertation).
19. Mukhiddinov, M. (2020). System of Values and Sufis (The Image of Values and Sufis in the First Epics of " Khamsa"). *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(05), 6702-6712.
20. Муслиҳиддин, М. К. (2021). THE VIRTUE OF THE WORD. *ALISHER NAVOIY XALQARO JURNALI*, 1(1).